

Pedagogika a performativní řečové akty

Jan Sůsa

Abstrakt

Záměrem článku je prozkoumat možnosti praktického uplatnění teorie performativity americké filosofky Judith Butlerové pro pedagogiku. Základní téma teorie performativity zkoumá konstituci subjektivní identity ve vztahu s jazykem a mocí. Příkladem zkoumaného performativního řečového aktu v pedagogice může být poznámka typu: „*Dívkám nejde matematika.*“ Podobné tvrzení není pouhým neutrálním popisem dané situace, ale zároveň má moc působit performativně. Tento přístup lze použít pro analýzu vztahu mezi mocí a jazykem v oblasti věd o pedagogice, jak dokládají studie W. Kohliové a V. Walkerdineové.

Klíčová slova: Judith Butlerová, pedagogika, rodová studia, performativita, teorie řečových aktů.

Pedagogy and Performative Speech Acts

Abstract

The aim of the paper is to explore possible practical use of Judith [Butler's](#) theory of performativity for education. The main theme of her theory of performativity deals with the constitution of subjective identity in relation to language and power. An example of performativity can be seen in a teacher's possible remark like "Girls usually aren't so good in mathematics" – such statement can be seen as an example of speech act,

which is not only a description of a neutral situation, but also have potential to act performatively. This approach can be used for an analysis of power and language in education as proved in works by W. Kohli and V. Walkerdine.

Key words: Judith Butler, pedagogy, gender studies, performativity, theory of speech acts.

Úvod

V tomto příspěvku se pokusíme nastínit několik témat z teoretické práce americké filosofky Judith Butlerové a zamyslet se nad jejich potenciálním přínosem pro pedagogické vědy. O tom, že souvislost její teorie performativity s oblastí pedagogiky není výsledkem násilných interpretací, svědčí i fakt, že za posledních několik let vznikla na toto téma řada studií (Kohli, 1999; Vlieghe, 2010; Zembylas, 2015) a jedna kolektivní monografie (Ricken, Balzer, 2012), ačkoli se Butlerová primárně teorií pedagogiky nezabývá. Pro úvod do autorčina pojetí nejprve krátce popíšeme základní myšlenkovou trajektorii ohledně vztahu mezi subjektem, jazykem a mocí, kterou zpracovala ve studii „Gender Trouble“ (Butler, 1990), abychom následně upřesnili její pojetí performativních řečových aktů a přiblížili jej pomocí příkladu z oblasti pedagogiky.

1 Performativita: mezi rodem a pohlavím

Studie „Gender Trouble“ nám poslouží jako výchozí bod autorčina pojetí. Butlerová zde spojuje konstituci subjektivní identity s problematikou politické moci ve feministické filosofii. Identita kolektivního subjektu „ženy“ je v koncepci Butlerové pojata jako projekt společenských praktik a diskurzivních vztahů, nikoli jako neutrální a přirozená esence ženskosti. „Ženy“ jsou pro Butlerovou kategorií reprodukovanou rodovou nerovností a předpokládanou heterosexuální (Zábrodská: 2009). Neproblematická identita nemůže sloužit politice feminismu jako stabilní základ.

V pojetí Butlerové je identita subjektu fluidní, v kontrastu se subjektivitou „karteziánskou“ nelze mluvit o její esenci, nýbrž o její performativitě. Identita není spojena s autentickým a stabilním jádrem subjektu, nýbrž se spíše stává vnějším účinkem jeho performativních aktů. V tomto ohledu lze Butlerovou zařadit do „třetí vlny“ feminismu. Na rozdíl od vlny první, kterou můžeme definovat snahou o rovnost práv žen a mužů, či druhé, která se snaží artikulovat autonomii a jinakost žen vůči mužům, zkoumá tzv. třetí vlna feminismu samotná binární dělení jako je muž/žena či maskulinní/femininní, a označuje je jako mocensky regulované.

Na základě ustanovení přirozeného binárního pohlaví je konstruována přirozenost binárních rodů a primární heterosexuality. Judith Butlerová převrací obvyklé dělení mezi pohlavím („sex“) a rodem („gender“), v kterém je rod pojímán jako soubor sociálně konstruovaných interpretací odvozených od biologického pohlaví. Podle Butlerové naopak rod představuje diskursivní prostředky, skrz které bývá pohlaví ustanoveno jako pre-diskursivní, tj. jako neutrální povrch předcházející sféru kultury.

1.1 Foucault a sexualita

V „Gender Trouble“ zastává Butlerová teorii, podle které není sociálně konstruovaný nejen rod, ale také pohlaví: Butlerová se inspiroje pojetím diskursu u Michela Foucaulta, souboru „...praktik vytvářejících objekty, o nichž mluví“ (Foucault, 2002, s. 78–79) a tzv. represivní hypotézou (Foucault, 1999), kterou Foucault používá k analýze rozdělení kultury a zdánlivé pre-diskursivní přirozenosti. Foucault pomocí represivní hypotézy kritizuje pojetí sexuality jako neměnné oblasti přirozených pudů, předcházejících kultuře a následně regulovaných společností. Foucault v prvním svazku „Dějin sexualit“ tvrdí, že nelze jednoduše vyjmout sexualitu z oblasti kultury, která zahrnuje různé diskursy a mocenské praktiky – zdánlivě objektivní výpovědi o represii sexuality jsou naopak nástrojem produkce sexuality. Pevná identita subjektu založená na sexualitě je dle Foucaulta zkonstruována v 19. století. (Foucault, 1999, s. 21–45) Výsledkem produkce sexuality je to, že se sexualita následně reprezentuje jako něco, co stojí mimo dobově podmíněný diskurs. Pro Foucaulta není sexualita primárním jevem, který by byl následně regulován rozdílnými společenskými diskursy, ale je právě účinkem mocenské regulace sexuality. Foucault ve svém pojetí zdůrazňuje, že vědění je vždy zároveň mocenské – i zdánlivě neutrální popis skutečnosti její jisté aspekty vyzdvihuje, zatímco jiné přehlíží. Foucault pojímá moc jako všeprostupující sílu, která nemá nutně negativní význam – moc se spíše projevuje v neviditelné síti vztahů, než v binárních opozicích ovládaných a ovládajících. Nejvýrazněji se moc projevuje v disciplinárních institucích jako je armáda, vězeňství, justice či školství.

Butlerová tvrdí, že politické strategie feminismu nemohou být efektivní bez výše popsané kritiky diskursivního formování kategorií pohlaví, rodu a sexuality. Butlerová se v „Gender Trouble“ pokouší dekonstruovat souvislost těchto kategorií – jejich zdánlivě přirozená souvislost (např. maskulinního rodu a heterosexuální touhy v mužských tělech) je kulturně konstruována prostřednictvím „...opakování stylizovaných aktů“ (Butler, 1990, s. 25) Stylizované akty svým opakováním upevňují zdání esencialistického jádra rodu. V tomto smyslu Butlerová pojímá výše zmíněné kategorie jako performativní. Performativní akty rodu, pohlaví nebo sexuality nejsou pouze autonomním rozhodnutím subjektu – vlastní konstituce subjektu se odehrává na povrchu „regulativních diskurzů“, „rámců srozumitelnosti“ nebo „disciplinárních režimů“ – ty předem rozhodují o tom, kterým modelům zmíněných kategorií je sociálně umožněno jevit se v souvislé či „při-

rozené“ formě. Regulativní diskurz v sobě zahrnuje disciplinární techniky, které vytvářejí zdání pevné identity tím, že nutí příslušné subjekty vykonávat specifické stylizované akty. Butlerová se v závěru „Gender Trouble“ snaží napadnout předpokládané spojnice mezi pohlavím a rodem tak, aby identita subjektu mohla být nestabilní a nemusela být jednoznačně definována regulativními diskurzy (Butler, 1990, s. 194–205).

1.2 Konstrukce nebo konstituce?

Butlerová pomocí zdůrazňování sociálně-kulturní konstituce subjektivních identit kritizuje obvykle chápané „esencialistické“ pojetí pohlaví v předchozích směrech feministického myšlení. Feminismus dle Butlerové naráží v tom, že se snaží z kategorie „ženy“ vytvořit diskrétní, ahistorickou skupinu se společnými charakteristikami. Butlerová tvrdí, že tento přístup oklikou vrací do hry binární pojetí rodových vztahů tak, že umožňuje uznávat pouze dvě rozlišené kategorie aktérů: muže a ženy. Feministické myšlení by se nemělo pokoušet pevně definovat kategorii „ženskosti“, ale mělo by se spíše „...zaměřit na to, jak pojetí mocenských vztahů utváří naše porozumění kategorii ženskosti nejen na pozadí celé společnosti, ale i v rámci menších skupin feministického hnutí“ (Palazzini, 2012, s. 49). Roli pohlaví v konstrukci „přirozeného“ či souvislého rodu a sexuality dále Butlerová zkoumá ve studii „Bodies That Matter“ (Butler, 1993), kde rozvíjí rozdělení binárního pohlaví a tělesnosti – pohlavně diferencovaná těla jsou kulturně konstruována pomocí regulativních diskurzů. Předpokládaná samozřejmost pohlaví jakožto „přirozeného biologického faktu“ ukazuje, jak hluboko sahá produkce diskursů o pohlaví. Pohlavně diferencované tělo, ustanovené jako „přirozený“ a nezpochybnitelný fakt, slouží jako alibi pro normativní konstrukce rodu a sexuality, které se jeví jako kulturnější a přirozenější. Jak by se na první pohled mohlo zdát, Butlerová nepopírá biologickou odlišnost, ale snaží se poukazovat na mezery vznikající nemožností zcela úspěšné symbolické reprezentace rodových identit, a pokouší se zachytit komplexní situaci, ve které je identita subjektu utvářena druhými, ale zároveň subjekt může svou identitu přeznačovat a tvarovat pomocí různých aktů. Pro Butlerovou je na rodové identitě klíčové to, že může fungovat nezávisle na přináležitosti těla k pohlaví.

Ačkoli rané dílo Butlerové bývá občas zařazováno do škatulky sociálně kulturního konstruktivismu, je třeba mít na paměti, že Butlerová se v dalších studiích snaží formulace ohledně sociální konstrukce zjemňovat – subjekt je komplexní výslednicí sil vnějších sil, ale současně má schopnost toto formování ovlivňovat, případně podvracet (Butler, 1993, s. 124–143).

2 Performativní řečové akty

V oblasti analýzy konkrétních promluv („řečových aktů“) se Butlerová inspiruje pojetím performativních řečových aktů Johna Langshawa Austina a jeho kritikou ze strany

Jacques Derridy. Austin (2000, s. 19) provedl rozdělení řečových aktů na konstativní a performativní: Konstativ vypovídá se o něčem, slouží jako popis určité události: „*Dům je červený*.“ Performativní řečový akt oproti tomu zároveň něco vykonává, není to jenom neutrální popis, ale má určitý účinek a mění danou situaci. Příkladem mohou být věty jako „*Křtím tuto loď jménem Královna Alžběta*“ či svatební „*Ano!*“.

Butlerová zmíněné dělení kritizuje v souvislosti s genderovou tematikou a bere v potaz Derridovu kritiku Austina: i konstativní řečové akty jsou do jisté míry performativní, konstativní výpovědi dokáží ovlivnit i neutrální aspekty jednání. Derrida zdůrazňuje, že performativní akt musí být opakován a citován, aby dosáhl uplatnění a jeho platnost spočívá spíše v opakovaném citování, než ve vnitřní kvalitě řečového aktu, nebo jeho korespondenci s realitou (Derrida, 1993, s. 277–307).

Butlerová (1990) aplikovala kritické čtení výše zmíněných teoretických koncepcí na rozdíl mezi pohlavím a rodem: předpoklad neměnného a přirozeného pohlaví je také zprostředkován skrz sféru kulturních významů a referencí, protože nikdy nelze zcela oddělit sféru přírody a sféru kultury. Výpověď v jazyce je vždy ovlivněna mocenskými mechanismy, byť jen tak, že určují, o čem se smí vypovídat a o čem se má v daném kontextu raději mlčet. Jak vůbec přistoupit k „pravé“ přirozenosti? Není přirozenost spíše pojem, skrz který se snadno uplatňují právě mocenské mechanismy? Performativita však nemusí být omezena pouze na oblast formování rodové identity, ale její působnost můžeme nacházet i v pedagogické oblasti. Jak ukazuje W. Kohliová (1999, s. 324) ve vzdělávacích institucích je identita postupně formována pomocí řečových aktů, které předpokládají určitý obraz, jak má vypadat správný student nebo správná studentka (Ricken, Balzer, 2012, s. 75–95).

3 Performativita ve výuce matematiky

Určité výpovědi mohou tak mít silný performativní charakter, aniž by to bylo v intenci mluvčích, kteří je pronášejí. Silně performativní charakter tak mohou mít i zdánlivě neutrální poznámky pedagoga, který je vyslovuje, aby popsal určitou událost. Příkladem nastíněné promluvy může být poznámka o tom, že „...*látka je velmi těžká, a většinou žádnému ročníku příliš nejde*“ nebo, že „...*dívkám obvykle nejde matematika*“. Síla takového popisu má pozoruhodnou schopnost ovlivňovat popisovanou situaci samotnou – podobná tvrzení mohou spíše zakrývat fakt, že matematika je vyučována takovým způsobem, aby zaujala spíše chlapce (Walkerdine, 1998). Navíc může snadno dojít k situaci, kdy se tvrzení skutečně uplatní – dívkám matematika pak opravdu nepůjde, nebo jim půjde hůře než předtím, případně může takové tvrzení sloužit jako oboustranné alibi.

Performativní řečové akty působí v uvedeném příkladu dvojím způsobem – kromě nesprávného popisu reality, mají navíc potenciál realitu ovlivnit a vytvořit takovou situaci, v které bude to, že matematika dívkám nepůjde, ospravedlněno jako přiro-

žená vlastnost spojená s příslušností ke kulturně konstruované genderové identitě. Výsledkem pak jsou situace, které popisuje Walkerdineová – přestože dívky ve výsledcích srovnávacích textů dokonce mírně předstihují výsledky chlapců, co se týká např. pracovních pozic na univerzitě, existuje zde značná míra institucionální diskriminace (Walkerdine, 1998, s. 27).

Walkerdineová ve studii „Counting Girls Out“ sice nevychází explicitně z teorií Butlerové, ale vychází z Foucaultova pojetí moci a diskursu, přičemž zároveň empiricky zkoumá problematickou pozici dívek ve vztahu ke vzdělávacím matematickým institucím. V tomto smyslu by bylo možné spojit vzájemně obohatit přístupy Butlerové a Walkerdineové – zkoumání konkrétních performativních aktů na individuální rovině by mohlo osvětlit širší sociální kontext genderové diskriminace dívek ve zdánlivě „maskulinních“ oborech, jako je matematika. Ve zmíněné studii Walkerdineová popisuje konkrétní případy a její studie poskytuje cenný materiál k analýze rodové nerovnosti v oblasti vzdělávání. V souvislosti s předpokladem určitého „maskulinního“ charakteru matematiky Walkerdineová ukazuje, jak fatální účinky podobné performativní výpovědi mohou mít, a jakým způsobem jsou spjaté s institucionálním znevýhodňováním dívek v souvislosti se studiem matematiky (Walkerdine, 1998, s. 165–176).

Lze se tak domnívat, že právě pojetím performativity u Butlerové by bylo možné obohatit přístup Walkerdineové, a to v analýze konkrétních performativních řečových aktů např. v rámci jedné třídy. Se studenty je možné následně diskutovat o tom, zda vnímají podobné věty jako performativní a jak se případně vyhnout tomu, aby podobná tvrzení u jedné skupiny prezentovaly úspěch v dané disciplíně jako přirozený, zatímco u druhé jako znak snaživosti. Cílem podobných úvah ale rozhodně nemá být označování zakázaných frází, kterých by se pedagogové měli vyvarovat. Pedagogové by spíše měli poskytovat prostor pro následnou kritickou reflexi takových performativních promluv, popř. zdůrazňovat možnosti jejich parodických přepsání (Butler, 1990, s. 187). Výsledkem podobných analýz tak rozhodně nemá být výslovný zákaz určitých výrazů, ale spíše soustavné poukazování na nutnost kritického přezkoumávání jejich platnosti a zdůraznění určité performativity i u takových aktů, které se zdánlivě jeví jako zcela neutrální a pouze popisné.

Závěr

V článku jsme se pokusili poukázat na možnosti praktického využití teoretických koncepcí Judith Butlerové v pedagogice, a to v jejím pojetí performativních řečových aktů. Ačkoli tato teorie nevychází primárně z pedagogické oblasti, o možnostech jejího využití svědčí několik řada studií. Její pojetí performativity jsme přiblížili na příkladu z oblasti pedagogiky – na první pohled neutrálně popisné tvrzení může mít takové následky, jaké jeho autor nemůže nikdy mít zcela pod kontrolou. Výuka matematiky je ale pouze

jednou z oblastí, na které by bylo možné ukázat možné praktické využití teorií Butlerové ke kritice genderové diskriminace ve vzdělávání. Smyslem výše zmíněných úvah ale nemá být vytváření zakázaných výrazů, které by výkon pedagogického povolání ještě více ztěžovaly, ale je třeba vzbudit diskuzi o možnosti zmírnění účinku podobných vět např. v následné parodické reakci nebo pomocí vzájemné kritické reflexe mezi pedagogy a studenty. Účinkům performativity není možné se vyhnout, pedagog nemůže zaujmout zcela neutrální pozici a slova vždy mají určitou performativní moc. Zároveň by pedagog měl být schopen poskytnout možnost kritického přezkoumání podobných performativních aktů, a měl by dokázat vyvolat parodické situace, které jednoznačný účinek podobných aktů znejišťují. Takový přístup může být přínosný pro analýzu mocenských mechanismů ve vzdělávacích institucích a může přispět ke zlepšování vztahů mezi pedagogy a studenty.

Literatura

- Austin, J. L. (2000). *Jak udělat něco slovy*. Praha: Filosofia.
- Butler, J. (1990). *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Butler, J. (1993). *Bodies That Matter*. London: Psychology Press.
- Derrida, J. (1993) *Signatura, událost, kontext*. In Derrida, J. *Texty k dekonstrukci*. Bratislava: Archa.
- Foucault, M. (2002). *Archeologie vědění*. Praha: Herrmann & synové.
- Foucault, M. (1999). *Dějiny sexuality: Vůle k vědění*. Praha: Herrmann & synové.
- Kohli, W. (1999). Performativity and Pedagogy: The Making of Educational Subjects. *Studies in Philosophy and Education*, 18, pp. 319–326.
- Palazzani L. (2012). *Gender in Philosophy and Law*. Berlin: Springer.
- Ricken, N. & Balzer, N. (eds.). (2012). *Judith Butler: Pädagogische Lektüren*. Berlin: Springer.
- Vlieghe, J. (January 01, 2010). Judith Butler and the Public Dimension of the Body: Education, Critique and Corporeal Vulnerability. *Journal of Philosophy of Education*, 44(1), 153–170.
- Walkerline, V. (1998). *Counting Girls Out: Girls and Mathematics*. London: Falmer Press.
- Zembylas, M. (May 22, 2015). 'Pedagogy of discomfort' and its ethical implications: the tensions of ethical violence in social justice education. *Ethics and Education*, 10(2), 163–174.
- Zábrowská K., (2009). *Variace na gender*. Praha: Academia.

Kontakt:

Mgr. Jan Sůsa
Katedra občanské výchovy a filosofie
Pedagogická fakulta, Univerzita Karlova
M. D. Rettigové 4, 116 39 Praha 1
E-mail: ok1gsb@seznam.cz